

УДК 930.1 (477)–058.243 «1946-1965»

**ПІДГОТОВКА КАДРІВ І ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОВОЄННОГО РОБІТНИЦТВА
УРСР (1946-1965 рр.) У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ НАУКОВЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1960-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.**

Дмитро Нефьодов

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: nefyodovdv@gmail.com

Оцінюючи наукове середовище й умови існування радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., слід констатувати явно виражене посилення позицій консервативного крила партії, планомірний наступ реакції та неприйняття будь-якої, навіть мінімальної, альтернативної точки зору. У той же час навіть враховуючи жорстке дотримання принципу партійності, консервацію методологічних та історіософських підходів до осмислення минулого та створення нових робіт, необхідно позначити той факт, що у досліджуваний період радянська історіографія повоєнного робітничого класу УРСР досягла вершини свого розвитку.

Мета статті полягає у дослідженні радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. щодо питання підготовки кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.)

Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться у дисертаціях В. Жиляєва [1], Ю. Лаєвської [2], Ю. Ніколайця [3], історіографічних зрізах О. Додонова [4] й О. Сургая [5].

Процес відновлення довоєнної кількості та подальше зростання робітничого класу у повоєнний період відбувався за рахунок певних джерел поповнення, пов'язаних з використанням трудових ресурсів країни. Чисельність їх функціонування залежала від рівня приросту працездатного населення, тобто від демографічного чинника та чинника економічного – темпів зростання потреб галузей економіки. Однією з головних проблем повоєнного періоду стала втрата Радянським Союзом за роки Другої світової війни 20 млн. чол. Чисельність населення УРСР напередодні радянсько-німецької війни перевершена лише у 1958 р. Ці цифри не включають к себе т.зв. непрямі втрати від збільшення смертності та різкого скорочення народжуваності у порівнянні з довоєнним періодом. Крім того, відбулося скорочення ресурсів робочої сили, причому якраз у

найбільш працездатному віці, що істотно впливало на темпи відновлення та розвитку країни. Проблема відтворення робітничого класу, підготовки молодих кадрів і підвищення кваліфікації знайшла достатнє висвітлення у працях радянських дослідників другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Значну увагу джерелам і формам поповнення робітничих кадрів промисловості приділив О. Смирнов. Дослідник справедливо застеріг від приниження ролі колгоспного селянства у поповненні рядів робітничого класу аж до першої половини 1960-х рр. [6, с. 90], підкреслив, що саме 1950-і рр. стали періодом формування умов, при яких робітничий клас почав відтворювати свій склад у значній мірі на власній соціальній основі за рахунок підростаючого покоління [6, с. 74]. Автор вважає, що ця тенденція значно посилилася у 1960-і рр. На жаль, наведена цифрова інформація не підтверджується посиланнями на першоджерела, що значно знижує її наукову цінність.

Оцінюючи значення реєвакації робітників у роки четвертої п'ятирічки як одного з джерел поповнення робітничих лав, О. Смирнов вказує, що багато евакуйованих робітників не поспішали повертатися на старі місця роботи внаслідок серйозних матеріально-побутових труднощів у цих районах. На підприємства важкого машинобудування, розташованих у Харківській, Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській і Миколаївській областях прибуло з евакуації всього 574 чол. [7, с. 146]. Крім того, як підкреслює дослідник, освоєння нової техніки вимагало від робітників підвищення технічних знань, а кваліфікація багатьох з них не відповідала тому рівню робіт, які їм доводилося виконувати. Тому багато керівників підприємств заповнювали недоліки якості робочої сили її кількістю, створюючи у себе кадрові резерви. Практично це означало створення контингенту надпланових працівників, тобто надлишків робочої сили [7, с. 146].

О. Смирнов зосередив свою увагу на тому,

що для всього повоєнного періоду основними формами залучення нових робітників до виробництва стали державний організований набір (оргнабір), розподіл випускників шкіл та училищ системи державних трудових резервів, плановий набір робітників самими підприємствами та перерозподіл працівників на інші підприємства або галузі. Історик стверджує, що до кінця четвертої п'ятирічки продовжували існувати різного роду мобілізації населення. Безпосередньо після закінчення війни велика частина робітників, залучених за оргнабором, прямувала на відновлювальні роботи. Вони використовувалися при відновленні житлового фонду, промислових підприємств, шосейних і залізничних доріг. Інша частина робітників, які надійшли по оргнабором, прямувала, головним чином, у металургійну, паливну, енергетичну, лісову промисловість. У той же час, О. Смирнов приходиться до висновку, що оргнабір став додатковим залученням робітників і до кінця четвертої п'ятирічки втратив своє значення [7, с. 159].

Оригінальну методику вивчення джерел поповнення робітничого класу запропонував С. Сенявський [8], яка базується на підході до визначення методологічних принципів проблеми джерел поповнення робочої сили в соціалізмі у цілому. На відміну від радянських економістів, які концентрували свою увагу на джерелах зростання чисельності та змінах складу робітничого класу у певних галузях промисловості або районі, С. Сенявський підійшов до дослідження проблеми з точки зору вивчення та визначення джерел відтворення робітників як класу. В основі встановленої їм класифікації лежить соціальний критерій, який визначається за родом занять. Цей принцип класифікації автор виводить з аналізу структури радянського суспільства.

Також у монографії докладно вивчені форми поповнення та перерозподілу робітничих кадрів. Особливу увагу дослідник приділив т. зв. громадським закликам. Докладно розкрито роль системи професійно-технічної освіти у поповненні робітничого класу кваліфікованими індустріальними кадрами. Наведено зведені дані про кількість робітників, підготовлених у системі трудових резервів. Відзначено такі особливості її розвитку, як введення замість призову молоді принципу добровільності та значне підвищення загальноосвітнього рівня прийнятих для навчання осіб. У той же час відзначено виникле протиріччя між недостатньо високим рівнем підготовки робітничих кадрів у самій системі трудових резер-

вів і потребами промисловості у кваліфікованих робітниках. У монографії також розглянуті й інші форми відтворення кваліфікованих робітничих кадрів, зокрема підготовка їх на підприємствах і через загальноосвітню школу з виробничим навчанням. Автор приходиться до висновку, що така форма підготовки робітників недоцільна [8, с. 147].

В іншій своїй монографії, створеної у співавторстві з В. Тельпуховським, С. Сенявський класифікував джерела відтворення робітничого класу у такий спосіб: а) колгоспне селянство; б) незайняте в економіці працездатне населення; в) регулювання складу виробничих і невиробничих працівників як непрямий резерв відтворення робітничого класу; г) демобілізовані воїни РСЧА; д) промкооперації; е) учні загальноосвітніх шкіл [9, с. 94]. Автори роблять висновок про те, що під впливом НТП швидкими темпами у післявоєнний період розвивалися виробничі сили й удосконалювалися виробничі відносини, розширювалися можливості для більш раціонального розподілу та перерозподілу трудових ресурсів між галузями економіки. Так, зростання механізації праці у сільському господарстві, розвиток кооперативно-колгоспної власності дали можливість вивільнити частину сільського населення та направити його в індустріальні галузі економіки, що робило колгоспне селянство одним з основних джерел поповнення робітничого класу. Разом з тим автори підкреслюють, що роль колгоспного селянства у поповненні рядів робітників у різні роки неоднакова.

Заслугою В. Тельпуховського та С. Сенявського стала подальша розробка питання про роль учнів загальноосвітніх шкіл у поповненні робітничого класу. Якщо до початку 1950-х рр. випускники денної загальноосвітньої школи поповнювали ряди інтелігенції, вступаючи до ВНЗ, то потім все більша їх кількість почала вливатися у ряди робітничого класу, вступаючи безпосередньо на виробництво або до ПТУ. У книзі подано аналіз підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, показано вдосконалення методів і форм їх навчання. Вірно помічено авторами паралелізм у підготовці по одним і тим же спеціальностям на виробництві й у навчальних закладах профтехосвіти, недостатня забезпеченість сучасним технічним обладнанням навчального процесу. Однак висновок авторами про те, що якість підготовки робітників на підприємствах за інших рівних умов вище, ніж у системі держтудрезервів на нашу думку є дискусійним [9, с. 244]. Так, у дисертації Є. Смирнова, присвяченій аналізу кі-

лькісних та якісних змін у складі робочих-будівельників УРСР вказується, що питома вага випускників профтехучилищ у будівництві УРСР постійно зростала. Автор встановив, що за досліджуваний період підготовлено та передано виробництву більш 473,1 тис. чол. Постійно збільшувалася кількість навчальних закладів і кількість учнів у них, удосконалювалася матеріально-технічна база ПТУ будівельного профілю, підвищувалася якість підготовки робітничих кадрів [10, с. 19].

Радянськими дослідниками встановлено, що протягом двох післявоєнних десятиліть загальна кількість колгоспників, які брали участь у сільськогосподарському виробництві скоротилася з 6553 тис. до 5583,4 тис. чол. Такі зміни радянська історична наука оцінювала винятково позитивно та як результат «розвитку продуктивних сил і виробничих відносин» [11, с. 28]. Внаслідок цього колгоспне селянство у повоєнний період як і в довоєнні роки продовжувало залишатись одним з основних джерел поповнення лав робітничого класу. Дослідник В. Романцов констатує, що у 1959-1963 рр. приплив колгоспного селянства у промисловість набрав найбільшого за весь післявоєнний період розмаху. Дослідник пояснює це, з одного боку, подальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, а з другого – антинауковими методами керівництва хрущовської верхівки сільським господарством. В Україні за ці роки загальна кількість колгоспників, безпосередньо зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшилася на 1 млн., а число працівників радгоспів збільшилося майже на 350,9 тис., тобто в індустріальні загони робітничого щороку вливалось до 130 тис. колгоспників [11, с. 30].

Дослідником В. Романцовим встановлено, що окремим джерелом поповнення робітничого класу у повоєнний період стала промислова кооперація. Так, у 1956 р. до лав робітників СРСР влилося 500 тис. членів промкооперації. У 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів ліквідувала промкооперацію й, як зазначив історик, внаслідок цього заходу до лав працівників державної промисловості УРСР влилося понад 292 тис. колишніх членів промислових артілей, серед них 252 тис. становили робітники [11, с. 31].

2 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, яка закінчила середню школу для роботи на виробництві». Постанова передбачала створення у системі професійно-технічної освіти (держтрудоузер-

вів) технічних училищ, до яких приймалася молодь з повною середньою освітою. За даними Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по професійно-технічній освіті, в республіці за період з 1954 по 1958 рр. кількість технічних училищ зросла з 66 до 104, а число учнів у них збільшилось з 16,1 тис. до 32,2 тис. [11, с. 34]. У 1959 р. всі ремісничі, залізничні, гірничопромислові, будівельні, технічні училища та школи реорганізовані у міські та сільські профтехучилища. Дані зміни оцінені дослідником В. Романцовим як ключовий фактор поповнення лав робітничого класу УРСР підготовленими спеціалістами [11, с. 71]. Дослідник зазначив, що в училищах і школах профтехосвіти УРСР за 25 післявоєнних років підготовлено понад 2584 тис. молодих робітників [11, с. 106].

В. Романцов вірно відзначив, що підготовка кваліфікованої робочої сили на виробництві посідала провідне місце у забезпеченні економіки кваліфікованими робітничими кадрами. Безпосередньо на підприємствах промисловості, будівництва та транспорту підготовлялися робітничі кадри масових професій, попит на які не могли задовольнити навчальні заклади професійно-технічної освіти. Дослідник відмітив низку переваг виробничого навчання. Оскільки основна маса нових робітників готувалась без відриву від виробництва, вони і в період навчання брали участь у виробничому процесі. До того ж навчання робітника відбувалось у тих самих умовах в яких після набуття кваліфікації він починав працювати, що виключало період акліматизації. При цьому навчання на виробництві коштувало значно дешевше та потребувало менше часу [11, с. 78].

В. Романцов встановив, що основними формами підготовки кваліфікованих робітників безпосередньо на виробництві протягом усього післявоєнного періоду стали індивідуальне, бригадне та курсове виробничо-технічне навчання, а також підготовка у постійно діючих школах при підприємствах. За підрахунками іншого радянського дослідника Д. Шелеста даний метод підготовки майже на 80% задовольняв потреби у робочих кадрах промисловості, будівництва, транспорту й інших галузей економіки [12, с. 139]. Основним недоліком індивідуально-бригадних форм підготовки радянські вчені вказували те, що робітників навчали виконувати лише нескладні операції, а тому при змінах виробничого процесу вони постійно вимушені перекваліфікуватися. В. Романцов прийшов до висновку, що за допомогою виробничого навчання безпосередньо на заводах,

фабриках, шахтах та інших промислових підприємствах підготовлено понад $\frac{4}{5}$ всіх основних робітників, що прийшли у промисловість за післявоєнний час [11, с. 106].

З ростом темпів виробництва та прискоренням НТП у повоєнне двадцятиріччя для все більшої маси людей виникла об'єктивна необхідність у перекваліфікації або удосконаленні своєї кваліфікації, набутої під час початкового навчання. Необхідність та обсяг перепідготовки визначалися не тільки НТП, а й великими масштабами руху кадрів, тим, що значна частина робітників одночасно зі зміною місця роботи змінювала та професію. Найбільш ефективними формами навчання для підвищення кваліфікації робітників з метою суттєвого розширення їх професійних навичок та отримання нових знань за суміжними професіями, на думку дослідниці О. Шаталової стали виробничо-технічні курси, а також курси цільового призначення, які, як вказала автор, стали найбільш гнучкою й оперативною формою підвищення кваліфікації. Дані курси дозволяли швидко організувати навчання у разі заміни обладнання або установки додаткових потужностей на підприємствах. За даними О. Шаталової, близько 25% усієї кількості робітників промисловості, що підвищували кваліфікацію, навчалися саме на цих курсах [13, с. 106].

Таким чином, досліджуючи джерела та форми поповнення робітничого класу, підготовку молодих кадрів і підвищення кваліфікації радянські дослідники встановили неоднорідність їх значення протягом різного часового сегменту. Так, протягом четвертої та п'ятої п'ятирічок основними джерелами поповнення робітничого класу стали колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення, зайняте у домашньому й особистому підсобному господарстві та інваліди, що не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, демобілізовані воїни, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво у цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу як громадський заклик, організований набір, трудові резерви та набір робітників самими підприємствами [14, с. 61].

У той же час зазначається, що джерела та форми поповнення робітничого класу значно змінилися протягом другого повоєнного десятиліття. Знаковими у цьому аспекті є результати ґрунтовного соціологічного дослідження С. Матяша, в якому детально розглядаються корінні зміни у другому повоєнному десяти-

літті у співвідношенні джерел відтворення робітничого класу – зниження ролі «зовнішніх» джерел і зростання питомої ваги поповнень з робітничого середовища. Вчений дійшов висновку, що кількісні зміни у соціальній структурі суспільства, зменшення чисельності груп населення, що традиційно поповнювали робітничий клас призвели до суттєвих зрушень у джерелах поповнення кваліфікованих робітничих кадрів промисловості. Серед молодих робітників зменшилася частка вихідців з селян і в цілому з сільської місцевості та зросла чисельність потомствених робітників, а також вихідців із службовців [14, с. 115].

Зростання ролі робітничого класу як джерела формування власних поповнень, що отримало у літературі назву «самовідтворення» та відповідне збільшення абсолютної чисельності та питомої ваги потомствених робітників є однією з найбільш істотних характеристик аналізованого процесу радянської історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. На думку радянських фахівців, подібна тенденція значно посилювала соціальну однорідність робітничого класу, сприяючи розвитку його якісного складу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жиляев В.М. Историография проблемы подготовки промышленных рабочих кадров в условиях научно-технического прогресса: автореф. дис.... д-ра ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / В.М. Жиляев. – М., 1989. – 26 с.
2. Лаєвська Ю.В. Перетворення в економіці України в 1953-1964 рр.: історіографія проблеми: дис.... к. іст. наук: 07.00.06 / Юлія Віталіївна Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 218 с.
3. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: дис.... д. іст. наук: 07.00.06 / Юрій Олександрович Ніколаєць. – К., 2008. – 481 с.
4. Додонов О.Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О.Ф. Додонов // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Вип. 8. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 67-74.
5. Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки ХХ століття (історіографія проблеми) / О. Сургай // Вісн. Історія / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2006. – Вип. 85-86. – С. 49-52.
6. Смирнов А.В. Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945-1970 гг. / А.В. Смирнов. – М.: Мысль, 1984. – 200 с.
7. Смирнов А.В. Рабочие промышленности СССР. 1945-1970 гг.: дис.... доктора ист. наук : 07.00.02 / Александр Викторович Смирнов. – Иваново, 1984. – 444 с.
8. Сенявский С.Л. Рост рабочего класса СССР (1951-1965 гг.) / С.Л. Сенявский. – М.: Наука, 1966. – 279 с.
9. Сенявский С.Л. Рабочий класс СССР (1938-1965 гг.) / С.Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. – М.: Мысль, 1971. – 536 с.
10. Смирнов Е.П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959-1970 гг.): автореф. дис.... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Е.П. Смирнов. – К., 1982. – 24 с.
11. Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.) / В.О. Романцов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту,

1972. – 219 с.

12. Шелест Д.С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959-1970 гг.) / Д.С. Шелест. – Днепропетровск: Зоря, 1971. – 173 с.

13. Шаталова О.А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма: дис.... к. философ. наук: 09.00.02 / Ольга Александровна Шаталова. – М., 1984. – 188 с.

14. Підпригоршук Я.В. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки / Я.В. Підпригоршук // Укр. іст. журн. – 1968. – № 11. – С. 53-61.

Нефёдов Дмитро Підготовка кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.) у працях радянських науковців другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

У статті проаналізована радянська історіографія другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. щодо питань підготовки кадрів і підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946-1965 рр.). Досліджуючи джерела та форми поповнення робітничого класу, підготовку молодих кадрів і підвищення кваліфікації радянські дослідники встановили неоднорідність їх значення протягом різного часового сегменту.

Так, протягом четвертої та п'ятої п'ятирічок основними джерелами поповнення робітничого класу стали колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення, зайняте у домашньому й особистому підсобному господарстві та інваліди, що не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, демобілізовані воїни, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво у цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу як громадський заклик, організований набір, трудові резерви та набір робітників самими підприємствами.

У той же час зазначається, що джерела та форми поповнення робітничого класу значно змінилися протягом другого повоєнного десятиліття, відбулось зниження ролі «зовнішніх» джерел і зростання питомої ваги поповнень з робітничого середовища. На думку радянських фахівців, подібна тенденція значно посилювала соціальну однорідність робітничого класу, сприяючи розвитку його якісного складу.

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, підготовка кадрів, підвищення кваліфікації

Нефёдов Дмитрий Подготовка кадров и повышение квалификации повоєнного рабочего класса (1946-1965 гг.) в работах советских учёных второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг.

В статье проанализирована советская историография второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг. по вопросу подготовки кадров и повышения квалификации послевоенного рабочего класса УССР (1946-1965 гг.). Исследуя источники и формы пополнения рабочего класса, подготовку молодых кадров и повышения квалификации исследователи установили неоднородность их значения в течение разного временного сегмента.

Так, в течение четвертой и пятой пятилеток основными источниками пополнения рабочего класса стали колхозное крестьянство, учащиеся общеобразовательных школ, трудоспособное население, занятое в домашнем и личном подсобном хозяйстве и инвалиды, не полностью утратившие трудоспособность, сокращенные с административно-управленческого аппарата служащие, демобилизованные воины, члены промышленной кооперации. Для привлечения трудящихся на производство в это время использовались такие формы пополнения рабочего класса как общественный призыв, организованный набор, трудовые резервы и набор рабочих самими предприятиями.

В то же время отмечается, что источники и формы пополнения рабочего класса значительно изменились в течение второго послевоенного десятилетия, произошло снижение роли «внешних» источников и рост удельного веса пополнений из рабочей среды. По мнению советских специалистов, подобная тенденция значительно усилила социальную однородность рабочего класса, способствуя развитию его качественного состава.

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, историография, подготовка кадров, повышение квалификации

Nefyodov Dmytro Training and professional development of Ukrainian SSR post-war working class (1946-1965) in the works of Soviet scientists of the second half of the 1960s – early 1980s

The article analyzes the Soviet historiography of the second half of the 1960s – early 1980s as for the issue of training and professional development of Ukrainian SSR post-war working class (1946-1965). Studying the sources and forms of new entrants of working class, young staff training and professional development, Soviet researchers found heterogeneity of their value during different time segments.

Thus, during the fourth and fifth five-year plans the main sources of working class new entrants were represented by collective farmers, pupils of secondary schools, the working-age population engaged in private household and plots, disabled people not totally incapacitated, personnel redundant from administrative and managerial establishments, demobilized soldiers, members of industrial cooperation. To attract workers in production at that time they used such forms of working class new entrants as public call-up, organized recruitment, labour reserves and recruitment of workers by companies.

At the same time it is indicated that the sources and forms of working class new entrants changed considerably during the second post-war decade, decline of the role of «external» sources and increase of the ratio of new entrants from the working environment took place. According to Soviet experts, this trend significantly enhanced the social homogeneity of the working class promoting the development of its qualitative composition.

Keywords: Ukrainian SSR, working class, post-war reconstruction, historiography, training, professional development

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 08.06.2017 р.